

Detail van de Ornithologische waardenkaart met de Lekuitervaarden, ontleend aan De Soet [1]. In iedere uiterwaard is een cijfercombinatie geplaatst (b.v. 3/2 voor de Beusichemse waard). Het eerste getal is de toegekende waarde voor broedvogels (schaal 1-5). Het tweede getal betreft de waarde voor overwinteraars.

Hoe ontwikkelde de broedvogelsoortenrijkdom van de Lekuitervaarden zich tussen begin jaren '70 en 2022?

©Tekst en foto's: Jouke Altenburg

Water is van oudsher de scheppende kracht van het Rivierenlandschap, zeker in de uiterwaarden. De grote natuurkwaliteiten van die uiterwaarden werden al in de jaren '70 van de vorige eeuw onderkend. Het leidde zelfs tot de eerste integrale milieukartering en waardering voor Nederland [1]. Dankzij dit rapport en de broedvogelinventarisaties van de Baarsem- en Goilberdingerwaard door de Natuur- en Vogelwacht Culemborg kunnen we de ontwikkeling van de soortenrijkdom in de Lekuitervaarden over een halve eeuw op een rij zetten!

Bovenstaande kaart is een herinnering uit mijn tienerjaren. Vanuit de Brabantse bossen en heidevelden - waar toen toch zomertortels, wielewalen, tapuiten en korhoenders te zien waren - raakte ik gefascineerd door het Rivierengebied met zijn steltlopers en rietvogels. De Kil van Hurwenen lag binnen fietsbereik. Ik zag er mijn eerste krakeend en grauwe gors en zocht 's nachts langs de Waal naar kwartelkoningen. De ornithologische uiterwaardenkaart hing dan ook prominent in mijn kamer.

In de jaren '70 kregen door vrijwilligers uitgevoerde systematische vogeltellingen hun beslag. Voor het Rivierengebied was Leo van den Bergh (†2021) de inspirerende coördinator. Die tellingen leidden tot een stroom aan boeken [o.a. 2, 3] en lokale verslagen [o.a. 4, 5, 16]. Dit artikel bouwt hierop voort.

Na de paragraaf 'materiaal & methode' komt de broedvogelsoortenrijkdom aan bod, die volgens De Soet [1] in de jaren '60 en begin jaren '70 de Lekuitervaarden tussen Fort Everdingen en het Amsterdam-Rijnkanaal karakteriseerde. Die periode vormt de referentie voor de resultaten van de broedvogeltellingen die van 1997 t/m 2022 in de Baarsemwaard en Goilberdingerwaard zijn uitgevoerd en hier worden gepresenteerd. De discussie plaatst deze lokale vogelontwikkelingen in breder perspectief.

Materiaal & methode

De broedvogelbevolking van een gebied is sterk afhankelijk van het landschap. Voor een beschrijving van de karakteristieken van het uiterwaardenlandschap zie Van den Bergh *et al.* [3]. Van de Haterd schetste het uiterwaardenlandschap rond Culemborg [6].

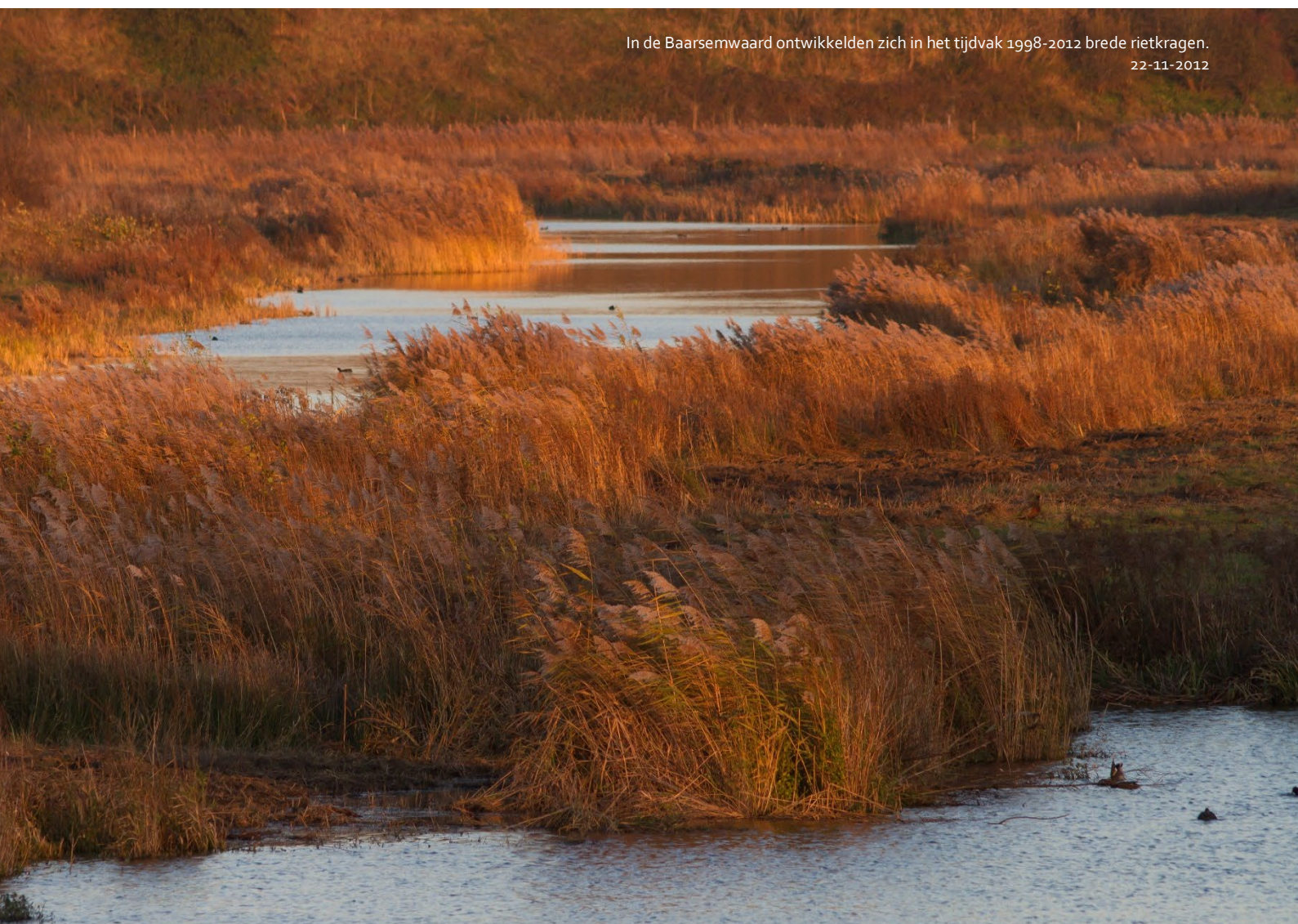
Om zo ver mogelijk terug te kunnen kijken in de tijd is dit artikel beperkt tot de ontwikkeling van het aantal broedvogelsoorten in vier categorieën. De Soet [1] kwalificeerde de uiterwaarden als belangrijk leefgebied voor moeras- en watervogels (N=36), weidevogels (N=14) en roofvogels & uilen (N=8). Van de 58 andere vermelde soorten [1, p. 50], heb ik er 54 toegekend aan de categorie overige vogelsoorten. Kleine plevier, kluut, krakeend en krooneend zijn ondergebracht bij de moeras- en watervogels. Voor nieuwkomers als o.a. grauwe gans, grote Canadese gans, brandgans en cetti's zanger is een passende categorie gekozen.

De tweede poot onder dit artikel wordt gevormd door de broedvogelinventarisaties, die sinds 1997 in de Baarsemwaard en de Goilberdingerwaard volgens de Sovon-richtlijnen [7] door NVWC-leden zijn uitgevoerd. Bijlage A geeft een overzicht van de broedvogelsoort-jaar-gebied-combinaties. Het verschijnen of verdwijnen van soorten kan uit deze tabel worden afgeleid, maar dit wordt niet besproken. Ook de ontwikkelingen in de getelde aantallen territoria blijven - bij gebrek aan gegevens uit de referentieperiode - buiten beschouwing.

In een grote uiterwaard bestaat meer kans op landschappelijke verscheidenheid en daarmee een hogere soortenrijkdom dan in een kleine. Voor een zo eerlijk mogelijke vergelijking zijn de resultaten van elke uiterwaard voor elk van de vogelcategorieën teruggerekend naar het gemiddelde aantal broedvogelsoorten per tien hectare (10 ha). Dit is een gebruikelijke oppervlaktemaat voor vogelinventarisaties [8].

Verder wijkt de ruimtelijke indeling van De Soet wat af van de begrenzing van de NVWC-telgebieden [9]. Zo is de Baarsemwaard in genoemd rapport onderdeel van de eenheid Lazaruswaard en maakt de Everdingerwaard onderdeel uit van de eenheid Goilberdingerwaard. Dat levert een methodisch addertje onder het gras op, dat zonder basisgegevens niet valt op te lossen. In het uiterste geval zou het aantal soorten per 10 hectare voor de referentieperiode daardoor tweemaal hoger uit kunnen vallen dan gepresenteerd. De kans op dat scenario is echter klein: het beeld voor de moeras- en watervogels respectievelijk weidevogels in beide uiterwaarden wijkt niet af van de andere Lekuiterwaarden (grafiek 1).

In de Baarsemwaard ontwikkelden zich in het tijdvak 1998-2012 brede rietkragen.
22-11-2012

Tijdsindeling

De resultaten staan in de grafieken 2 en 3 in vier periodes geordend, op basis van grote veranderingen in inrichting, beheer en gebruik. In beeld en steekwoorden kunnen die als volgt worden samengevat:

Tot begin jaren '70

De Lek kende een hoge mate van natuurlijke dynamiek: er was dagelijks getij; de uiterwaarden stonden in de nawinter en het vroege voorjaar vaak en lang onder water [10]. De uiterwaarden werden vooral extensief agrarisch gebruikt, bijvoorbeeld als hooiland met nabeweiding.

Weiland achter de zomerdijk in de westelijke Baarsemwaard.
Foto Kars Veling, 1997.

1974-1997

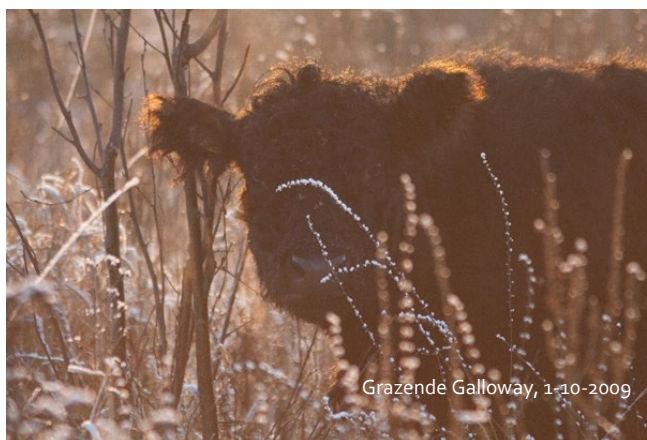
Incidentele natuurlijke rivierdynamiek: geen getij; inundaties traden niet meer jaarlijks op. De uiterwaarden werden steeds intensiever agrarisch gebruikt als weiland of maisakker.

1998-2012

Herinrichting t.b.v. 'Ruimte voor de Rivier'. Voor de hoogwater-veiligheid werden o.a. grote waterpartijen met natuurvriendelijke (riet-)oevers gecreëerd.

De Baarsemwaard en Goilberdingerwaard werden jaarrond door vrijlopende galloways begraaasd. Incidenteel werd houtopslag geklepeld.

Regie van het beheer door de gemeente Culemborg.
De recreatiedruk steeg.

2013-2022

Seizoen begrazing door kuddes jongvee (van bezoekers gescheiden door rasters), aangevuld met meer grootschalig maaibeheer en periodiek klepelen van (houtige) opslag. Ook handmatig werd houtopslag verwijderd (2022).

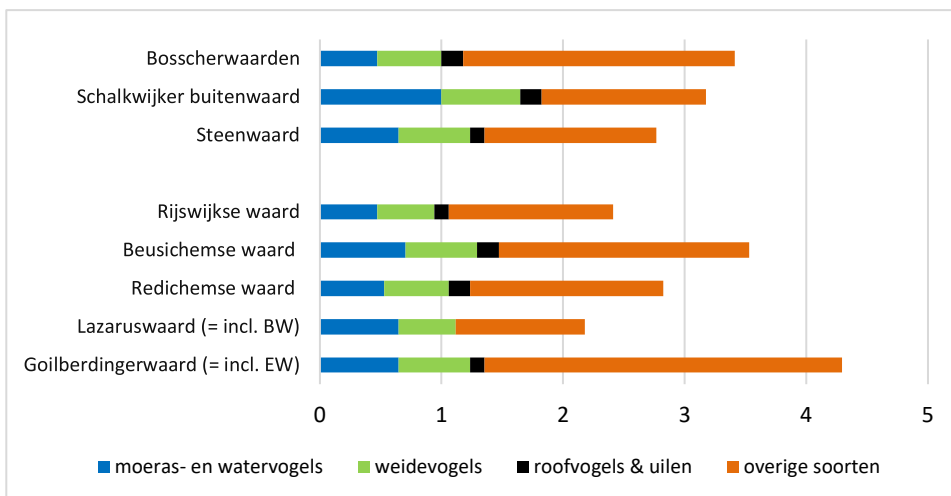
Regie van het beheer door Geldersch Landschap en Kasteelen.

Verdere intensivering van de recreatiedruk.

Resultaten

De referentie: het soortenpalet van de Lekuiterwaarden van begin jaren '70

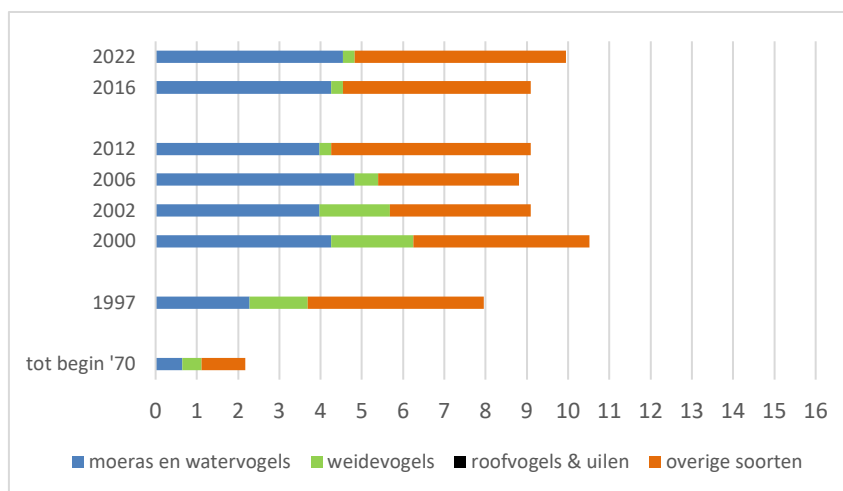

Grafiek 1: Het gemiddelde aantal soorten broedvogels per 10 ha voor de Lekuiterwaarden begin zeventiger jaren, verdeeld over vier categorieën. De uiterwaarden van de noordoever staan bovenaan en die van de zuidoever eronder. De uiterwaarden zijn per oever gerangschikt van oost naar west. Data: De Soet [1]. Veldleeuweriken waren begin jaren '70 met tientallen broedparen aanwezig.

De totaalwaarden voor de gemiddelde soortenrijkdom per 10 ha van beide Lekoeveren verschilden nauwelijks: 3.12 versus 3.05 soorten voor de noord- respectievelijk zuidoever. De categoriewaarden voor de noordelijke Lekuiterwaarden verschilden onderling eveneens weinig van elkaar. Alleen in de Schalkwijker buitenwaard (met zandwinplas 'de Heul') kwamen meer moeras- en watervogelsoorten voor. Bekijken we de scores voor de moeras- en watervogels respectievelijk weidevogels, dan zien we nauwelijks verschillen tussen alle Lekuiterwaarden.

In de zuidelijke Lekuiterwaarden was de onderlinge variatie aanzienlijk groter door de categorie overige soorten. Voor die groep sprong de Goilberdingerwaard (inclusief huidige Everdingerwaard) positief in het oog. Het laagst scoorde de Lazaruswaard (inclusief huidige Baarsemwaard). Het verslag van Wammes [4] geeft inzicht in de broedvogelsoorten (en hun aantallen), die in deze referentieperiode in de Schalkwijker buitenwaard zijn vastgesteld. Hij vermeldt voor watervogels b.v. fuut (1-3), dodaars (1-2), wilde eend (8), kuifeend (3) - destijds zeldzaam [14] -, slobbeend (9) en zomertaling (4). Mijn mond viel open bij de weidevogels: Kievit (37), grutto (43), patrijs (9), graspieper (19) en veldleeuwerik (21). In sommige jaren ook kwartelkoning (1), grauwe gors (5) en zwarte stern (1-3). Omdat het gemiddelde aantal weidevogelsoorten per 10 ha nauwelijks verschilt tussen de Lekuiterwaarden is dit soortenpalet waarschijnlijk representatief geweest. Wat een eldorado! Hieronder zetten we de ontwikkelingen in de Baarsemwaard en Goilberdingerwaard af tegen deze referentieperiode.

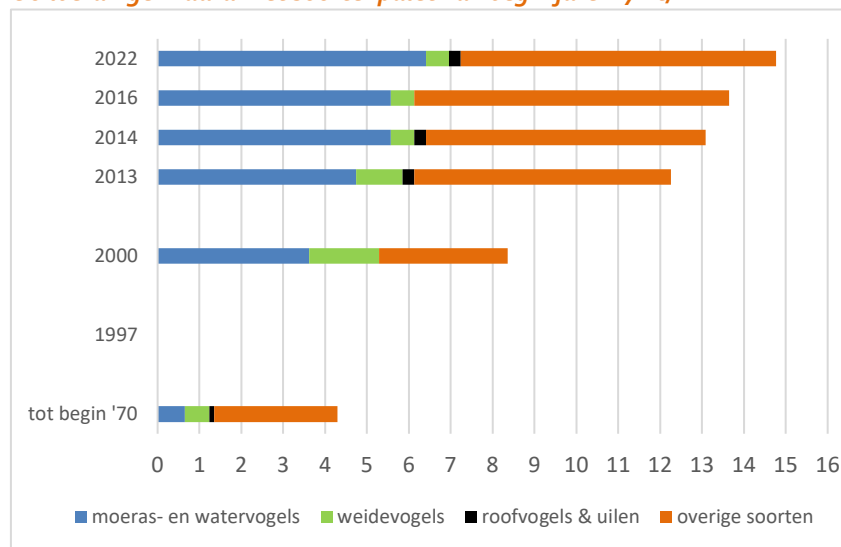
Baarsemwaard: het soortenpalet van begin jaren '70 t/m 2022

Grafiek 2: Het gemiddelde aantal soorten broedvogels per 10 ha van begin jaren '70 tot en met 2022 voor de Baarsemwaard, verdeeld over vier categorieën. O.a. de rietgors profiteerde van de natuurontwikkeling.

Tussen begin jaren '70 en 1997 verviervoudigde het gemiddelde aantal soorten per 10 ha in de Baarsewaard. De stijging lag voor elk van de drie categorieën in dezelfde orde. Na de herinrichting (1998-2000) steeg vooral het aantal moeras- en watervogelsoorten. Van Berkel & de Nie [5] geven mooie details: er kwamen in de eerste jaren na herinrichting zelfs kluten succesvol tot broeden. De categorie overige soorten bleef stabiel. In de jaren na 2002 is de Baarsewaard steeds minder geschikt voor weidevogelsoorten geworden. Dat is te zien aan de krimpende groene balk. Na 2013 schommelt het gemiddelde totaal aantal broedvogelsoorten tussen de 9 en 10 per tien hectare. Voor de periode 1997 t/m 2022 zien we geen significante trend.

Goilberdingerwaard: het soortenpalet van begin jaren '70 t/m 2022

Grafiek 3: Het gemiddelde aantal soorten broedvogels per 10 ha van begin jaren '70 tot en met 2022 voor de Goilberdingerwaard, verdeeld over vier categorieën. De stijging van het aantal moeras- en watervogelsoorten, zoals deze sloboend, is het meest significant.

De herinrichting van de Goilberdingerwaard resulteerde voor de moeras- en watervogels in een verzesvoudiging van het gemiddelde aantal soorten ten opzichte van de referentieperiode. De waarde voor weidevogels verdrievoudigde aanvankelijk; de categorie overige soorten bleef constant. Net als in de Baarsewaard zien we in navolgende jaren een afname voor de weidevogels. De waarde voor de moeras- en watervogels bleef echter licht stijgen. De categorie overige soorten steeg nog wat sterker. In het tijdvak 2000 -2022 steeg het gemiddelde aantal soorten per 10 ha in de Goilberdingerwaard significant.

Discussie

De grafieken 2 en 3 laten voor Baarsewaard en Goilberdingerwaard een forse toename van het gemiddelde aantal broedvogelsoorten per tien hectare in de afgelopen vijftig jaar zien. Meer biodiversiteit! Wat een succes! Of is die conclusie te kort door de bocht? Het is altijd goed om resultaten in perspectief te plaatsen.

De landelijke weidevogelstand verkeerde in de referentieperiode op zijn top: uiterwaardengraslanden vormden toen optimaal leefgebied. In het voorjaar stonden grote delen plas-dras. Er was een piek aan grotere insecten in het broedseizoen, cruciaal voedsel voor steltloperjongen. Voor de nog lage aantallen grondpredatoren zoals b.v. vos waren de uiterwaarden door frequente overstromingen weinig aantrekkelijk voor permanente vestiging en buiten het broedseizoen voedselarm [11]. Het aantal uiterwaardinundaties nam na 1973 echter sterk af [10], de bewoonbaarheid van de uiterwaarden voor grond-predatoren nam daarom toe, evenals de hoeveelheid en jaarrond beschikbaarheid van hun voedsel. Het landbouwkundig gebruik van de uiterwaarden werd geïntensiveerd; na de realisatie van Ruimte voor de Rivier werd de vegetatie in de loop van de jaren te ruig. Het nagenoeg verdwijnen van weidevogelsoorten uit de Lekuiterswaarden past in het landelijke beeld [12].

Blauwborst, 31-7-2022.
Foto Loes Plaisier.

Het omgekeerde geldt voor moerasvogels als blauwborst, kleine karekiet, rietzanger, sprinkhaanzanger en bosrietzanger. Zij overwinteren in Afrika ten zuiden van de Sahara. Hun jaarlijkse overleving is sterk afhankelijk van de hoeveelheid neerslag die in het najaar en de winter in hun overwinteringsgebied valt. Een twintigjarige droogteperiode (1972-1992) in Afrika decimeerde hun populaties [13]. Vanaf de eeuwwisseling vonden de herstellende moerasvogelpopulaties een gespreid broedgebied in de nieuw ingerichte uiterwaarden, met hun natuurvriendelijke oeverpartijen [15]. Ook speelde het Nederlandse winterweer een rol. De relatief zachte winters van de laatste decennia droegen bij aan de opmars van de cetti's zanger [12].

Kleine karekiet, 12-6-2015.

Voor de positieve trends van bepaalde watervogelsoorten, met name ganzen, valt een wat directere relatie te leggen met de natuurontwikkeling in de uiterwaarden. De combinatie van nieuwe grote waterpartijen (broed- en ruiplekken) én eiwitrijke graslanden en maisakkers aan de andere kant van de Lekdijk (voedsel) gaf de grauwe ganzenpopulatie een grote impuls [12]. Een deel van de in de Russische poolgebieden broedende brandganzen veranderde van trekgedrag en koos voor een leven in Nederland. Eilandjes, zoals de voormalige 'bunkers' in de Goilberdingerwaard, vormden veilige broedplekken [12]. Afstammelingen van waterwildcollecties, zoals nijlgans en grote Canadese gans, vonden eveneens in de uiterwaarden een broedplek [12]. Daar bovenop maakten kuifeend [12, 14] en krakeend [12] door diverse factoren een landelijke opmars door.

Vergelijken we de ontwikkeling van het gemiddelde soortentotaal per tien hectare van de Baarsemwaard met de Goilberdingerwaard voor de periode 2000-2022, dan zien we een duidelijk verschil. De trend voor de soortenrijkdom van de Baarsemwaard is stabiel, maar die van de Goilberdingerwaard is positief.

Territoriale nijlgans, 24-3-2012.

Ruiende grauwe ganzen, 10-6-2015.

Broedende brandganzen, 20-5-2012.

In deze bijdrage keken we vijftig jaar terug naar de ontwikkeling van de soortenrijkdom aan broedvogels in de Lekuiterswaarden. De discussie heeft hopelijk geïllustreerd dat aan dit artikel vooral een beschrijvende waarde moet worden toegekend en geen verklarende. Het achterhalen van de soort- en aantalsgegevens uit de referentieperiode zou een verdiepingsslag mogelijk maken. Voor de periode 1997-2022 zijn die data immers beschikbaar. Veranderingen in de ruimtelijke spreiding van de territoria in de loop van de jaren vormen een ander interessant aspect. Wie weet zit er een vervolgverhaal in.

Tot besluit

Er liggen voor de Lekuiterswaarden spannende ontwikkelingen in het verschiet. Zal de herinrichting van de Schalkwijker buitenwaard inderdaad eind 2022 van start gaan? Wat gaat er met de Redichemse waard gebeuren? Alleszins de moeite waard om ook de komende jaren broedvogels in de uiterwaarden te blijven tellen. Hopelijk melden zich nieuwe (jongere?) tellers om de estafette van het inventariseren én gegevens uitwerken voort te zetten.

Dankwoord

Dank aan de broedvogeltellers die in de jaren zestig en zeventig de basis voor dit artikel legden en aan de NVWC'ers die van 1997 t/m 2002 de broedvogelinventarisaties in de heringerichte Baarsemwaard [5] en Goilberdingerwaard (Gerben Mensink) hebben uitgevoerd. Camiel Heunks en de auteur zijn vanaf 2006 de hoofdtellers van de broedvogeltellingen in de Baarsemwaard respectievelijk Goilberdingerwaard. Berry Lucas, Mark Collier, Ingrid Hille Ris Lambers, Dirk van Opheusden en Ries van Griensven verleenden assistentie. Theo Boudewijn diepte het rapport van De Soet [1] op. Margreet de Nie, Camiel Heunks, Paul van Veen en Theo Boudewijn gaven gewaardeerd commentaar op een eerdere versie.

Bronvermelding en voetnoten

- [1] de Soet F. (ed.) 1976. De waarden van de uiterwaarden. Pudoc, Wageningen.
- [2] Alleyn W.F., L.M.J. van den Bergh, S.J. Braaksma, Th. J.F.A. ter Haar, D.A. Jonkers, H.N. Leys, J. van der Straaten. 1971. Avifauna van Midden-Nederland. Van Gorcum & Comp. Assen.
- [3] van den Bergh. L.M.J., W.G. Gerritse, W.H.A. Hekking, P.G.M.J. Keij, F. Kuijk. 1979. Vogels van de Grote Rivieren. Uitgeverij Het Spectrum. Utrecht/Antwerpen. Een van de tellers was NVWC-medegroundlegger Chris Kalden.
- [4] Wammes D. De Schalkwijkse Buitenwaard (Heulse Waarden). Ongedateerd verslag, vermoedelijk uit 1973.
- [5] de Nie M. & A. van Berkel. 2003. Inventarisatie Flora en Fauna van de Baarsemwaard. Natuur- en Vogelwacht Culemborg, Culemborg.
- [6] van de Haterd R. 2012. Landschap en planten in de uiterwaarden. Hak-al 38/4: 24-27.
- [7] Vergeer J.W., A.J. van Dijk, A. Boele, J. van Bruggen & F. Hustings. 2016. Handleiding Sovon Broedvogelonderzoek: Broedvogelmonitoringprojecten en Kolonievogels. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.
- [8] Tinbergen, L. 1941. Vogels in hun domein. Uitgeverij Thieme Meulenhoff.
- [9] Het telgebied van de Baarsemwaard loopt van de spoordijk tot aan de grote lagune. De westelijke Baarsemwaard en Werk aan 't Spoel zijn dus niet geteld. Het telgebied van de Goilberdingerwaard loopt van de Armenboomgaard tot aan het inundatiekanaal van Fort Everdingen.
- [10] De stuw van Driel werd, als laatste van de drie, in 1970 opgeleverd. Tot dan kende de Lek dagelijks getij. De eerste systematische broedvogel inventarisaties van de Lek uiterwaarden vonden in de jaren '60 en 1973 plaats. De meest gedetailleerde informatie is beschikbaar uit 1973. Ik neem voor dit artikel aan dat het uiterwaardenlandschap en gebruik (en daarmee de broedvogelsoortensamenstelling) tussen 1970 en 1973 nog niet sterk was veranderd.
- [11] Piersma. T. & H. Olf. 2010. De Nederlandse biodiversiteit valt met verder polderen niet te herstellen. De Levende Natuur 111: 238-242.
- [12] Sovon Vogelonderzoek 2018. *Vogelatlas van Nederland. Broedvogels, wintervogels en 40 jaar verandering*. Kosmos Uitgevers. Utrecht/Antwerpen.
- [13] Zwartz L., R.G. Bijlsma, J. van der Kamp & E. Wymenga. 2009. Living on the edge: wetlands and birds in a changing Sahel. KNNV Uitgeverij, Zeist.
- [14] Hustings F. & K. Koffijberg. 2021. Verschenen of verdwenen. Kosmos Uitgevers. Utrecht/Antwerpen.
- [15] van Turnhout C., M. van der Weide, G. Kurstjens & R. Leuven. 2007. Natuurontwikkeling in rivieruiterwaarden: hoe reageren broedvogels? De Levende Natuur 108: 52-57.
- [16] Heunks C. 2006. Broedvogels in de Baarsemwaard. Jaarverslag 2006 en een vergelijking met 2000 en 2002. Eigen uitgave.

